

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „Социология“

Радостина Борисова Антонова

**ВЛИЯНИЕТО НА ГРУПОВАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ
ВЪРХУ ЖИЗНЕНИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ ПРИ МЛАДЕЖИ ОТ
БЪЛГАРСКИ И РОМСКИ ПРОИЗХОД**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
в професионално направление

3.1. „Социология, антропология и науки за културата“ (Социология)

Научен ръководител: **проф. дсн Майя Димитрова Грекова**

София, 2021

Дисертационният труд се състои от увод, изложение в шест части, заключение, библиография и три приложения. Общият му обем е 426 стандартни страници.

В библиографията са посочени 179 заглавия, от които 68 на български език и 111 на английски, немски, руски и унгарски език.

Публикациите по темата са 3 на български език.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

Съдържание на дисертацията	4
Актуалност на проблема, особености на дисертационното изследване, хипотези и цели на изследването	6
Кратко представяне на дисертационния труд	13
Приноси на дисертационното изследване	29
Цитирана литература в автореферата	30
Списък с публикации по темата на дисертацията	32

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД	4
I. Еманципиране на младежите като отделна социо-биологична група	12
I. 1. Отделяне на детството и юношеството като отделна категория в науките за човека	13
I. 2. Особенности на процеса на оформяне на младите хора в България като отделна социо-биологична група в периода от 60-те години на 20 век до 20-те години на 21 век	17
I. 3. Развитие на националистични нагласи в контекст на глобализация сред младите хора през второто десетилетие на 21 век	30
II. Ромската общност	37
II. 1. Интерпретации на понятието „малцинство“	37
II. 1. 1. Влияние на принадлежността към малцинствена група върху социо-емоционалното развитие на личността и изграждането на личен план за живота	45
II. 1. 2. Жизнени перспективи	50
II. 1. 3. Особенности на жизнената перспектива при представители на малцинствени групи	53
II. 2. Маргинализация в пост-индустриалния град – гетоизация, хипергетоизация, нова градска маргиналност	56
II. 2. 1. Гетото като форма на контрол, експлоатация и дисциплиниране на различieto	56
II. 2. 2. Напреднала градска маргиналност като форма на контрол и дисциплиниране на бедността (хипергето, анти-гето)	59
II. 2. 3. Териториална стигматизация	65
II. 2. 4. Особенности на отношенията между държавата/обществото и формите на новата градска маргиналност	69
II. 2. 5. Развитие на бедността при неопатерналистичния преход от социализъм към капитализъм и демокрация в България	75
II. 3. Ромската общност в България	80
II. 3. 1. Общи данни	80
II. 3. 2. Ромите в градския контекст	83
II. 3. 3. Ромската общност в кв. „Факултета“	88
III. Цели, задачи и хипотези на настоящето изследване	119
IV. Постановка на изследването	121
IV.1. Участници	121
IV.2. Етични стандарти	122
IV.3. Ограничения на изследването	122
IV. 4. Методи на изследване	125
IV. 5. Описание на извадките	132
V. Промяна при преживяването за стигматизираност, фатализма, груповата принадлежност и положителния и негативния опит при контакт с представители на собствения и другия етнос при български и ромски младежи (2002г. и 2017г.)	136
V. 1. Взаимодействие между преживяването за стигматизираност и контекста	136
V. 2. Взаимодействие между нагласата към фатализъм и контекста	142

V. 3. Взаимодействие между положителния и негативния опит при контакт с представители на собствения и другия етнос при български и ромски младежи и контекста	148
VI. Жизнени перспективи при ромски и български младежи	157
VI. 1. Планове за бъдещето и етническа принадлежност	158
VI. 1. 1. Взаимодействие между индивидуалните планове за бъдещето и контекста	158
VI. 1. 2. Взаимодействие между индивидуалните планове за бъдещето и аспектите на преживяването за стигматизираност (преживяване за алиенация и отчужденост, и възпрепятстване при постигането на цели) при младежите от кв. „Факултета“	169
VI. 1. 3. Взаимодействие между индивидуалните планове за бъдещето и нагласата към фатализъм при българските и ромските младежи	170
VI. 1. 4. Взаимодействие между индивидуалните планове за бъдещето и преживяването на позитивен и негативен опит при контакт с представители на собствения и другия (български и ромски) етнос	172
VI. 2. Общностни ценности и тяхното отражение върху индивидуалните планове за живота	179
VI. 2. 1. Взаимодействие между общностни ценности и контекста	180
VI. 2. 2. Взаимодействие между общностни ценности, които имат пряко влияние върху планирането на жизнените цели, и аспектите на преживяването за стигматизираност (преживяване за алиенация и отчужденост, и възпрепятстване при постигането на цели) при младежите от кв. „Факултета“	186
VI. 2. 3. Взаимодействие между общностни ценности, които имат пряко влияние върху планирането на жизнените цели, и нагласата към фатализъм при българските и ромските младежи	198
VI. 2. 4. Взаимодействие между общностни ценности, които имат пряко влияние върху планирането на жизнените цели, и преживяването на позитивен и негативен опит при контакт с представители на собствения и другия (български и ромски) етнос	206
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	222
Цитирана литература	233
Приложение 1	244
Приложение 2	250
Приложение 3	255

Актуалност на проблема, особености на дисертационното изследване, хипотези и цели на изследването

Какъв е проблемът, разглеждан в дисертационния труд?

В настоящия дисертационен труд се разглежда, как принадлежността към малцинствена или мнозинствена група влияе върху начина, по който младите хора във възрастта на юношеството и на възникващата зрелост (emerging adulthood) или с други думи на възраст 14-25 години изграждат своите индивидуални проекти за живота.

Обект на изследването са младежи от две различни групи, живеещи на територията на Република България – българска и ромска, мнозинство и малцинство. Група, чийто език и култура са приети за официални в страната и група, която се възприема като най-изолирана, не включена в социума и натоварена с най-много негативни стереотипи от страна на другите етноси в България. При представителите на мнозинството принадлежността към него носи предимно положителни преживявания и социални дивиденди, докато принадлежността към малцинството носи със себе си предимно травмиращи индивида преживявания, които оказват своето влияние върху изграждането на индивидуалната идентичност, чиято неизбежна съставна е и жизнената перспектива. С други думи въпросът, който се поставя в настоящия труд е, как принадлежността към власт-имаща група и принадлежността към социално изолирана/отхвърлена група оказват влияние върху индивидуалните планове за живота на младежите.

Участниците в теренните изследвания се самоопределят като роми или българи. И докато самоопределението ром/ромка еднозначно препраща към етническа група, то самоопределението българин/българка може да се интерпретира като идентификация с етническа и/или с национална група. Идентичността на „българите“ се формира през официални (научни) и продуцирани в медийното пространство наративи и образи, и фамилни истории. Как участниците в изследването разбират своята принадлежност към „българите“, дали това за тях е етническа или национална принадлежност не е предмет на това изследване. Фокусът в дисертационния труд е принадлежността към малцинствена и мнозинствена група, тъй като изследваните параметри (нагласа към фатализъм, преживяване за стигматизираност, традиционни ценности и норми) и влиянието им върху жизнените перспективи на младежите се интерпретират в контекста на взаимоотношенията малцинство-мнозинство.

Паралелно анализирана перспектива е как промените в рамките на 15 години (в годините 2002 и 2017) от посткомунистическия период – период на бурни промени и радикални социално-икономически, политически и идеологически трансформации - се отразяват на положителните и отрицателните преживявания за взаимоотношенията между двете и вътре в самите разглеждани малцинствена и мнозинствена групи; как тези трансформации повлияват на индивидуално ниво жизнените перспективи на младите хора и как, погледнато през техните преживявания за между- и вътрегрупови отношения и планове за живота, може да бъде описана и промяната в ромската и българската групи.

Настоящото дисертационно изследване има своите особености. То започва през 2000-та година в рамките на друга научна област – социална психология – и е базирано на наблюдения и любопитства, породени от активно общуване с цел интервенции в областта на здравето сред ромска общност. Работейки в кв. „Факултета“ с момчета и момичета на възраст 12 – 18 години и техните семейства ми направиха впечатление разликите между децата и семействата от различните части на квартала. Много често те и не искаха да се събират в една (обучителна) група поради вътрешното йерархизиране и стереотипизиране в квартала. Всяко семейство, всяка малка вътрешна общност имаше своя представа, изисквания и очаквания за бъдещето на децата, както и те самите за себе си. Понякога тези две представи съвпадаха (особено при децата и семействата от победните и остракизирани от останалата ромска общност части), понякога – не. Особено големи различия имаше между момчетата (които ходеха на училище) и техните семейства от най-старите части на квартала. Въпреки подкрепата на семейството, най-труден и изглеждащ нерешим беше компромисът между завършването на средно образование, желанието за определени професии и необходимостта от запазването на добрия „имидж“ в общността чрез ранната женитба (и за момчетата, и за момчетата). Сякаш българите и ромите от една страна, и ромите от различните части на квартала от друга живееха макар и на една територия (гр. София), но с изискванията и социалните норми на различни времена. Така се появи и темата за това как израстването, формирането и принадлежността към различен етнос влияе върху мечтите, конкретните планове, дългосрочността на планирането, визията за възможностите за постигане на тези мечти и цели.

Дисертационното изследване е базирано върху количествени данни, набирани чрез конструиран специално за изследването структуриран въпросник, състоящ се от няколко отделни въпросника (въпросниците са описани подробно в Глава IV на дисертационния труд). Част от избрания инструментариум на дисертационното изследване се базира върху вече конструирани в рамките на социалната психология въпросници (някои от тях адаптирани за български условия) за количествени данни. Друга част от инструментариума е базирана върху качествени изследвания, описани във втората част на дисертационния труд (Антонова, 2002, 2011). Част от тези качествени изследвания са проведени именно с младежи от кв. „Факултета“, което прави въпросите културно сензитивни, разбираеми, близки до и отразяващи особеностите на тези участници. Дава възможност и за сравнение на българските и ромските участници по критерии, зададени както от едните, така и от другите.

Особено предизвикателство при работата по настоящия дисертационен труд беше прочитането през призмата на социологични теоретични рамки на резултатите, получени от обработката на данните, набрани през 2002г. и 2017г. с така създадения инструментариум. С други думи, теоретичният обзор в по-голямата си част не предшества, а е подбран така, че да прочете и обясни вече получени резултати.

Двете главни насоки на теоретичния обзор (обобщени в двете първи части на дисертационния труд) са съобразени с двете отличителни характеристики на обекта на изследването – младите хора във възрастта 14-25 години и принадлежността на

участниците в изследването към две различни социални групи – малцинство (ромска общност) и мнозинство (българи). Първата част на дисертационния труд се спира върху постепенното отделяне на възрастта (14–25 години) като преходен (от детство към зрялост) период в развитието на човека и еманципирането на младежите в тази възраст като отделна социо-биологична група. Този преглед допринася за по-доброто разбиране на резултатите от дисертационното изследване, тъй като от една страна юношеството носи своите особености и акценти в развитието на човека като разширяването на кръга на общуване основно с връстници, възможността за експериментиране с роли и поведения; предполага, че ценностите и нормите на поведение, приети в обществото, ще бъдат оспорвани или поне тествани; благодарение на развитието на определени познавателни функции (напр. абстрактно мислене, за чието развитие има голямо значение и образованието) става възможно планирането в бъдещето на мечти, цели, стратегии за постигането им. От друга страна, социо-биологичната група на младежите (във възрастта на юношеството и възникващата зрялост, 14-25 години) е постижение на модерното, индустриализирано, градско общество. Горната граница на тази възраст е гъвкава и зависи от множество фактори на контекста като социална класа, култура, икономическото развитие на държавата, нормите на общността, нивото на (желано и необходимо) образование. Разглеждането на взаимодействието между нормите на традиционното общество и плановите за живота на младите роми и българи, участници в изследването, ще отговори на въпроса как фигурират в мисленето на двата етноса детето и юношата, как това определя отношението към образованието.

Тъй като теренните изследвания са проведени през 2002г. и 2017г., в първата част на дисертационния текст са описани изследвания и теоретични рамки, които задават някои от особеностите на политическия и социалния контекст в тези десетилетия. Включени са и такива, които дават информация и за 90-те години на 20 век, тъй като участниците в първия етап на изследването израстват и се формират през това наситено с промени десетилетие. Описанието в никакъв случай не претендира да покрива целия възможен спектър от автори и изследвания в областта. Тук се подчертават (всяко със своите ограничения) изследвания в областта на социологията, включващи ромски и български участници, имащи резултати по изследваните в дисертационния труд явления. Отделя се специално внимание на възраждащия се през второто десетилетие на 21 век национализъм както в България, така и в страните от Централна и Западна Европа, тъй като част от резултатите на дисертационното изследване (виж и Приложение 1) показват значително нарастване през 2017г. на изпитващите положителни емоции по отношение на националната си принадлежност участници българи.

Общото за двете групи участници и през двете години на набиране на данни са тяхната възраст (14-25 години), както и израстването, формирането и живеенето на една и съща територия – град София. Именно градът като особено място на съжителство и формиране на младите хора (и като група, и като индивиди) дава своя отпечатък и върху развитието на и динамиката между изграждащите го групи (различаващите като етнос, култура, социо-икономически статус, достъп до власт и ресурси, степен на маргинализация и пр.). Тази последна особеност на контекста насочи към търсенето на концепции, които дават разбиране за произхода и природата на малцинствата, за това, как принадлежността към

малцинство влияе върху изграждането на личността и съответно визиите за възможностите за себerealизация на принадлежащите към него индивиди, и също така за особеностите на живеещите в градски контекст малцинства. Кварталите с компактно ромско население в големите градове в България (като кв. „Столипиново“ в гр. Пловдив, кв. „Максуда“ във гр. Варна, кв. „Република“ в гр. „Хасково“, кв. „Победа“ в гр. Бургас, разбира се кв. „Факултета“ в гр. София и пр.) често се характеризират като гета, като това понятие е разбрано по-скоро като градска част, която е населена с изключително бедни, необразовани хора, живеещи в опасни за живота и здравето условия; част – затворена, опасна и агресивна към неживеещите в нея хора. Приведени изследвания (Грекова, 2019; Митев, П-Е., Попиванов, Б., Ковачева, С., Симеонов, П., 2019; Селени, 2013; Томова, 1995; Томова, И., Пампоров, А., & Миленкова, В., 2008; Ladányi, J., & Szelényi, I., 2002 и пр.) показват, че ромската общност в България е с най-високи нива на бедност, маргинализация, неграмотност и водят до въпроси като: Тези задълбочаващи се бедност и отпадане от обществения живот водят ли до промяна в начина на живот на самата общност, концентрирана в определени градски части? Тези генерализирани върху цялата общност резултати, които в повечето случаи се базират на ограничени данни от конкретни части на ромската общност, могат ли наистина да опишат случващото се в тази общност като цяло? Първият въпрос насочи търсенето на изследвания и теоретични концепти, които описват процесите на гетоизиране, както и развитието на градската маргиналност в най-ново време (Wacquant, 1996, 2004, 2006, 2008a&b, 2016 и т.н.). Лоик Вакан сравнява новите форми на градска маргиналност в щатските и западно-европейските градове и базира теоретичната си рамка не само върху традицията на Чикагската школа и френската социологическа школа, но и я гради на базата на теренни изследвания. Рамката, използвана за сравнение на тези различни като произход, състав и развитие квартали, се прилага за изследване и в други части на света. Част от критериите, които той залага, за да разграничи комуналното гето от новите форми на градска маргиналност (Wacquant, 2008b) и да опише нейните особености и вариации, използвам във втората част на дисертационния труд, за да опиша базираното на включено наблюдение развитие на кв. „Факултета“ през 2002г. и 2017г., както и при интерпретацията на получените от дисертационното изследване резултати, имплицитно търсейки отговор, дали ромската общност в кв. „Факултета“ може да се нарече гето (в термините на едно научно, а не всекидневно-медийно разбиране), дали и по какво се вписва в характеристиките на формите на новата градска маргиналност.

Друго основно изследвано явление в дисертационния труд е жизнената перспектива. Жизнената перспектива е част от идентичността на всеки един човек. Тя се формира основно през периода на юношеството и възникващата зрелост, тъй като през този период се съчетават достигане на необходимото ниво на развитие на познавателните и социо-емоционални функции на личността от една страна с възможностите и изискванията на социалната среда от друга.

С нарастване на възрастта и свързаното с това развитие на познавателните и социо-емоционални функции планирането става възможно за все по-голям период от време, започва да се прави разлика между конкретната реалност и различните иреални нива на фантазиите и мечтите, между вътрешен и външен свят, между собствените потребности

и тези на другите, както и да се осъзнава времевата ограниченост на собствения живот (смъртността на човека) и зависимост от човешката природа (процесите на стареене, но и на натрупване на опит). И не на последно място по значение, менталната зрялост и натрупваният опит дават възможност и за антиципативно мислене, за предвиждане на рискове, за планиране на собственото поведение в различни ситуации, т.е. за планиране на стратегии.

Жизнената перспектива зависи от множество фактори: както от индивидуалните особености (семейство, в което човек се ражда и израства; индивидуален житейски път и случили се с човека събития; преживени загуби и способност за възстановяване след тези загуби; физическо здраве или наличие на физически увреждания по рождение или в следствие на дадено събитие; психични диспозиции и адаптивност, и пр.), така и от контекста (разбиран като съвкупност от историческо време, особеностите на националната и културна среда, социално-икономически статус, етническа/малцинствена принадлежност, конкретната среда на живот – град, село, квартал в града, групата на връстниците и пр.) и неговите социални норми.

В настоящето дисертационно изследване се проследяват два аспекта на жизнената перспектива: 1/ взаимодействието между нормите и ценностите на традиционното общество и личния избор на участниците; 2/ визия за най-близките 5 години – приоритетни цели, оценка на основни рискове (безработица) и възможности за реализиране на плановете. Групата въпроси „Жизнени перспективи“ е разработена за нуждите на дисертационното изследване и се базира върху резултати от проведени качествени изследвания сред ромски младежи (Антонова, 2002, 2011), включващи и тази тема.

И така, основните цели на дисертационното изследване са да се проследи, как ромски младежи от кв. „Факултета“ и български младежи от гр. София изграждат своите плановете за живота; как различните културни и социално-икономически контексти, в които израстват и се социализират младите членове на две различни етнически групи, на мнозинство и малцинство, на живеещи в европейска столица и в стигматизирана нейна териториална част повлияват техните жизнени перспективи. Изследването е проведено в началото на първото (2002г.) и края на второто (2017г.) десетилетие на 21 век – период на бързи социални и политически трансформации в България и света. Изследването цели да се проучат и опишат как разликите и сходствата в житейското целеполагане при двете групи респонденти се променят в този 15 годишен период.

Изследването на промените в първите две десетилетия на 21 век при ромските и българските младежи по отношение на техния междугрупов и вътрегрупов опит (положителен и отрицателен) биха могли в един по-общ мащаб да дадат основа за проследяване на трансформациите в градския контекст на столицата. Базирайки се на представените в теоретичната част промени в териториалните материализации на бедността, резултати от изследването могат да се съотнесат и да опишат сходства и особености на квартал „Факултета“ по отношение на новите форми на градска маргиналност, характерна за големите градове на САЩ и Западна Европа.

Основните хипотези на изследването са:

Хипотеза 1:

Принадлежността към българския или ромския етнос на участниците в изследването (т.е. към малцинство и мнозинство) предполага и през двете години на изследването различия както в конкретните цели, които те поставят за живота си, така и в явленията, които имат отражение върху формирането на тези житейски перспективи (а именно преживяване на стигматизираност, етнически ценности, фатализъм, положителен и негативен вътре- и междугрупов опит).

Хипотеза 2:

Образованието (разбирано и като различна от общностната и семейната среда, предполагаща еманципиране на младежите като отделна социо-биологична група, и като механизъм на националната държава за хомогенизация и за различна от общностната социализация чрез предоставяне на различни възможности за планиране на бъдещето) е явление, което ще внася различие в планирането на бъдещето сред участниците от кв. „Факултета“.

С какво проблемът на дисертационното изследване е актуален?

Работейки над 15 години в ромска етническа общност (предимно в градски контекст) именно с младежи в този възрастов диапазон, наблюдавах как бавно и постепенно се променят взаимоотношенията между поколенията и между половете; как няколко поколения младежи постепенно променяха и разширяваха своите представи за това, какви могат и искат да станат; как тези визии зависят от икономическия статус на семействата, от образователното ниво на самите младежи, от качеството на връзките им с представители както на собствената общност, така и с представители на мнозинството, от представата им за това „докъде може да стигне един циганин/българин“, от желанието им да останат или не в собствената етническа общност или държава, от времето, което от една страна семейството и общността с техните неписани и неподлежащи на обсъждане социални норми и от друга страна обществото с проявите на положителна или отрицателна дискриминация им дава, за да могат младежите да построят и да експериментират дори само във въображението си с различни социални роли, професии, жизнени планове.

Дисертационното изследване търси отговор на въпроси като как различната важност на груповата принадлежност за отделния индивид влияе върху неговите жизнени планове, как това себевъзприятие се променя в променящия се контекст на посткомунистическа България и как плановете на младите хора, израснали в гето или друга градска част, нямащи образование или учещи в университет отразяват тези разлики в общия и личния път на развитие. Чрез използваните изследователски методи и инструменти се измерва субективното преживяване за стигматизираност поради принадлежност към малцинствена група и как това преживяване на стигматизираност (да се чувстваш отчужден от обществото, оценяван на базата на качества, които не отговарят на твоите собствени качества и на базата на това нереалистично възприятие да бъде възпрепятствано постигането на важни за теб цели) влияят върху начина, по който младите участници от кв. „Факултета“ целеполагат перспективите си за живота.

Резултатите от изследването показват, в кое „социално пространство“ живеят младите роми – дали в социалното пространство на общността, в която взаимоотношенията (и съответно социалният статус и роля) са органични, пред-дадени и неподлежащи на аналитично изследване или в социалното пространство на обществото, в което взаимоотношенията между хората се създават от самите тях, като следствие на прагматични, водени от разума цели и интереси (в конкретния случай използвам понятията „общност“ и „общество“ в смислите, заложи в теоретичната рамка на Тьонис); дали в пространството на гетото, което защитава своите жители и им дава чувство за доверие, взаимно приемане и закрила, или в пространствата на новата градска маргиналност (хипергето в термините на Лоик Вакан), които пространства носят преживявания на отхвърленост, непрекъсната заплашеност и взаимна неприязън от „свои“ и „чужди“, водещи до постоянна икономическа, емоционална, социална и ценностна депривация.

В настоящия дисертационен труд се изследва ролята на образованието върху приоритетите в жизнените перспективи. От една страна образованието е инструмент на националната държава за хомогенизиране чрез приемане на една обективна реалност, основана на не-всекидневни (т.е. натрупани през вековете от човечеството и не непременно необходими в ежедневието) знания за света и човека. От друга страна времето, отделено предимно и само за натрупване на тези знания (т.е. времето, необходимо, за да се завърши определена степен на образование), оформя един нов етап в развитието на индивида, който застава между детството и възрастността и определя за приоритети ученето, експериментирането с ролите и задачите на възрастността и развитие на взаимоотношенията с връстниците. Проблемът за значението на образованието сред младите българи и особено сред младите роми е особено наболял. Със задълбочаването на бедността, изолацията и маргинализацията на ромската общност много деца отпадат от образователната система въпреки инвестициите и програмите за включване на децата от малцинствени групи в образованието. Проблемът на настоящия дисертационен труд е актуален, тъй като поставя въпроси и дава базирани на данни резултати, които биха били полезни за осмисляне на въпросите за включването на младите роми както в образователната система, така и в обществения живот.

Кратко представяне на дисертационния труд

Процесите на урбанизация, индустриализация и развитие на националната държава, създаващи модерното време, променят съществено междупоколенческите и социално-икономическите взаимоотношения и водят до появата на две нови явления: младежите като социо-биологична група и малцинствата (разбирани като общности, лишени от равен достъп до власт и ресурси, подложени на дискриминация и стигматизация в рамките на националната държава).

През социалистическият период младежите са обект на изследванията на социалната наука в България. Те се разглеждат като еманципираща се социо-биологична група (с характерни суб-култури) основно в по-големите градове. В дисертационното изследване се реферират изследвания за младежите в България, тъй като участниците в изследването са младежи, които живеят в средата на българската държава и столица, а половината от участниците са и младежи от български произход. Изследванията на младежта от времето на социализма, въпреки че са предимно количествени, методологически оспорими и натоварени с идеологическите ограничения на периода, през който са правени, дават известна картина за развитието на младежите в един период от последните 4-5 десетилетия. Проследяват се изследвания (без претенция за изчерпателност), които описват и някои от особеностите на времевия период 1990 – 2018 година, период наситен с интензивни политически и социално-икономически промени, тъй като особеностите на този контекст биха дали обяснение за някои от резултатите на дисертационното изследване и също така пряко влияят върху плановете за живота на младежите и възможностите им за избор. Някои от особеностите, които формират контекста за младежите, участници през 2002г., са:

1/ Развитието на неопатерналистични отношения през 90-те години на 20 век, съчетани с налагане на националистическа идеология (която заменя комунистическата с цел запазване на икономическата власт от управляващия политически елит) и ограничаване на чуждестранния капитал в националната икономика. Последиците от това съчетание са зависимост на работещите от работодателите (и поради липса на модерна социална система), липса на истински пазарни отношения, базирани на предприемачество, конкуренция и иновации, и не на последно място разглеждането на проблема с обедняването и маргинализирането на ромската общност като политически, а не икономически въпрос (Селени, 2013, 2019). Първите две последици принуждават голяма част от младите българи да емигрират, тъй като отношенията патрон-клиент се основават по-скоро на лоялност, а не на експертност и предприемачество.

2/ Бавният темп на реиндустриализацията оставя трайно без доходи голяма част от ромите в България и те също търсят поминък в емиграция, в сивата икономика и незаконни дейности. Расизирането на бедността обаче не е резултат от прехода, а е по-скоро „наследен източник“ на социално неравенство. Макар и ромите да са сред най-бедните при социализма, промените по време на прехода засягат ромското население в по-голяма степен от другите етноси, тъй като те са първите, които губят заетост и последните, които могат да очакват да си намерят бързо друг вид работа (Томова, 1995; Селени, 2013).

Принадлежността към ромския етнос обяснява по-добре кой попада под прага на бедност, отколкото образованието: при една и съща степен на придобито образование ромите имат много по-голям шанс да попаднат под прага на бедност, отколкото неромите, а висшето образование допринася повече за излизане от бедността при неромите, отколкото при ромите (Ladányi and Szélnyi, 2002).

3/ Отпадане на организиращата и грижеща се функция на държавата спрямо младежите и т. нар. „генерационна инверсия“ (Митев, 2016) – възрастното поколение се оказва в ситуация, в която е трудно да предаде своя опит на младото поколение, а то от своя страна трябва бързо да се приспособи към променящите се условия.

Тези особености ще оказват влияние върху планирането на живота на младежите от 2002г. с акцентирание върху емиграцията с цел намиране на доход, но и с цел получаване на конкурентно образование, кариерно развитие и възможности за самостоятелно предприемачество. Може да се предположи, че през 2002г. оспорването на ценностите и нормите на традиционното общество ще е по-често срещано сред българските младежи, тъй като маргинализацията, дискриминацията и стигматизацията на ромската общност ще бъде компенсирана чрез защитата и сигурността на общността.

Важни особености, които формират контекста за младежите, участници през 2017г., са:

Младите хора от края на второто десетилетие на 21 век са родени в десетилетията на прехода и за тях пазарната икономика, Европейския съюз, глобализацията, демокрацията са дадености, а не цели. Това е поколение, което прави своите житейски планове като пълноправен гражданин на Европейския съюз, а не като стремящ се да стане такъв. Това е предпоставка в плановете за бъдещето на младите хора през 2017г. (особено на участниците българи) емиграцията да не е приоритетна цел. Стагнацията и безперспективността в България стават особености на социалната среда на най-ниско квалифицираните групи, които ги принуждават в най-голяма степен да търсят изход за себе си извън страната (Митев и др., 2019). Все още обаче се наблюдава т.нар. „младежки остракизъм“ – липсва ясна и целенасочена държавна политика за подкрепа развитието на младите хора; образователната система е в състояние на постоянни промени и липса на единни стандарти; младежите в уязвима позиция (напр. без родителска грижа, с увреждания, живеещи в бедност и социална изолация и пр.), навършвайки пълнолетие престават да бъдат мислени като нуждаещи се от програми, стимулиращи тяхното развитие и подкрепа за постигане на възможната им степен на автономност, като така попадат в системата на социално подпомагане и/или в сивия сектор. Задълбочава се предаваната през поколенията бедност в ромската общност и се увеличава неравенството между ромската общност от една страна и българската и турската от друга (Митев, 2016, с. 304).

Както се вижда от описанието на контекста и през двете години на изследването има съществени различия между средата, в която българските и ромските младежи формират своята идентичност и житейски перспективи. Принадлежността към малцинство дава своя отпечатък върху тези процеси и затова във втората част на дисертационния труд детайлно са разгледани особеностите на едно малцинство, трансформирането на

малцинствени общности в гетоизирани такива и тяхната промяна през последните десетилетия в нови форми на градска маргиналност; на отражението върху формирането на идентичността и житейските перспективи на членовете на едно малцинство, което дава принадлежността към малцинствена общност, лишена от равен достъп до власт, възможности и ресурси, и бива подлагана на дискриминиращи и стигматизиращи практики.

Със зараждането на националната държава изграждащите я отделни общности постепенно от равноправни и сравнително автономни единици се трансформират в единно цяло, което налага хомогенизиране и йерархизиране. В някои от тези държави дадена общност, която е по-ригидна към тази трансформация или има различни отношения с останалите общности в исторически план, остава периферна и относително затворена, което ѝ дава статут на малцинство. Според Ърнест Гелнър (1999) национализмът е преди всичко „политически принцип, според който политическата и националната единица трябва да съвпадат“ и „политическа легитимност, която изисква етническите граници да не са в разрез с политическите“, т.е. териториалната политическа единица трябва да е етнически хомогенна (Гелнър, 1999, с. 7). Ако държавата е „деец вътре в обществото, притежаващ монопол върху легитимното насилие“ по Макс Вебер, то национализмът оправдава като легитимно насилието върху различните етноси в една национална държава с цел етническо хомогенизиране чрез тяхното асимилиране от доминиращия етнос или физическо отстраняване от територията на дадената политическа единица. Индустриализацията изисква високо специализиране на труда и следователно създава необходимостта от създаване на общ универсален език, чрез който специалистите да обменят опит и да упражняват възможността да са мобилни без това да нарушава координираността на производствения процес. Трудът вече не означава физическо действие и боравене с вещи, а боравене със значения. Така се стига до необходимостта от масово образование – „универсално, стандартизирано и общо“ (Гелнър, 1999, с. 43). Образованието вече не може да се извършва от семейството или отделната общност. То става задача на държавата и трябва да се извършва от специализирана образователна система, на чийто връх стоят хора с непрекъснато увеличаваща се степен на образование. Социализацията вече е необходимо да става извън затворената общност или семейството. Екзосоциализацията налага свързаността между държава и култура, което стои според Гелнър в основата на национализма.

Национализмът е процес на налагане на всеобща култура чрез „разпространение на език, който се предава чрез училището, контролира се чрез висши учебни заведения и е кодифициран според изискванията на една достатъчно бюрократична и технологична комуникация“ (Гелнър, 1999, с. 79). В едно деперсонализирано, анонимно общество от взаимнозаменими индивиди именно културата е спойката между отделните автономни групи и индивиди. Но широко разпространената практика и представа за национализма е връщането към, позоваването на една от многото общностни култури, които са станали част от общата висока държавна/национална култура. Това може да се разглежда и като борба за надмощие на различните общностни култури, която да бъде призната и легитимирана за национална. В рамките на това разбиране изразът на национализма е центробежно движение, което противостои на центростремителните сили на общата

висока култура на обединяващите се общности в едно индустриално общество. Но той е и естествен процес на борба за достъп до ресурси, тъй като степента на владене на езика и съответно кодовете на културата определя и достъпът до ресурси и власт. Етнически групи, които запазват своите граници, език, култура и са относително затворени и самодостатъчни, с голяма вероятност ще се окажат в периферията на обществената йерархия. Но също така според Гелнър ще бъдат възприемани и като застрашаващи индустриалното общество, тъй като със своята статичност и затвореност възпрепятстват ентропията (мобилността и общуването), върху която е изградено това общество (Гелнър, 1999, с. 95). Един отличаващ се етнос нарушава ключовите характеристики на националната държава – хомогенност, грамотност и анонимност. И също така се явява конкуренция на политическата единица държава (общността е държава в държавата, гетата са град в града), което вече е заплаха за културата, чийто граници съвпадат с границите на държавата. Поради това малцинствата ще бъдат подлагани на практики на дисциплиниране, дискриминация и стигматизация.

Принадлежността към едно малцинство, към една група, която е от една страна е лишена от равен достъп до власт, възможности и ресурси, а от друга е обект на дискриминация и стигматизация, оказва силно влияние върху развитието и формирането на индивидите, които са част от тази група и съответно върху начина, по който те изграждат своите жизненни перспективи. Едни от най-важните отражения върху формирането на идентичността и жизнените планове на младежите, които дава принадлежността към малцинство, са:

1/ Членовете на едно малцинство никога не притежават и не могат да си дадат свободата сами да се определят (Guillaumin, 2002). Следователно членовете на доминирана група, която не определя сама своята идентичност, в голяма степен биха били лишени и от възможността сами да избират своя житейски план, тъй като той ще зависи както от нормите в групата на принадлежност, така и от отредените им от мнозинството място и роли в социума.

2/ Само-стигматизиране – изследване показва, че младежите от ромски произход започват сами да вярват, че е нормално техните постижения да не са по-високи от тези на съучениците българи. Това вярване се базира единствено и само на етническия им произход (Филипова и др., 2014). С други думи, приемането като легитимен налаганият от мнозинството негативен образ подчертава подчинената позиция на малцинствената група и я лишава от възможност да се самоопредели, с каква идентичност ще присъства в социалното пространство. Това води до приемането на ограничения върху възможностите за развитие в голямото общество и често целеполагането в бъдещето се формира на базата, какво се смята за възможно поради малцинствения произход, а не поради лични таланти, интереси и желания.

3/ Членовете на едно малцинството преживяват вътрешен конфликт между желаното задоволяващо ги себеосъществяване и ограниченията, които произтичат от реалността на членството им в малцинствена група. В определен аспект те са разглеждани като изключение от една норма, като различни и малоценни. От една страна членовете на малцинството имат ограниченията на вътрешните за общността норми, а от друга –

ограничения като следствия от статуса на малцинствени членове. Тази двойна фрустрация често води до преживяване за липса на контрол върху житейските събития, апатия или изразено агресивно (агресивно, разрушително, асоциално, криминално) поведение; липса на инициативност и отказ от поставяне на житейски цели, свързани с лично израстване и успех; приемане, че има области в обществото, към които даденият индивид не може да се стреми. Или с други думи, до различни видове проблемно поведение и социално оттегляне.

4/ Членовете на доминираща група се определят повече чрез личностни характеристики. Те се виждат като правещи живота си, имащи контрол върху случващите им се събития и относително са по-автономни. Друга експериментално проверена хипотеза е: хората ще приписват причините за поведение на даден индивид като вътрешни (той действа по-автономно и независимо), ако той има по-висок статус или повече власт. Членовете на доминирана група (или нямащите свободата да се самоопределят) се възприемат повече като зависещи от външни фактори. Възприемат се повече като обекти на нечие действие или като маса от хора (Sarbin and Allen, 1968). Доминираните по-често приписват успеха си на късмет и други външни фактори, а доминиращите на своята лична компетентност.

5/ Преживените негативни събития и стрес също оказват влияние върху изграждането на жизнените перспективи. Стигматизирането се възприема като постоянно насилие и следователно оказва влияние върху начина, по който младежите от малцинствен произход ще правят плановете си за живота.

Дисертационното изследване търси да открие влиянието на преживяването за стигматизираност и нагласата към фатализъм върху житейските планове на младите роми, живеещи в гр. София през двете години на провеждане на изследването.

Преживяването за стигматизираност се разглежда през два аспекта: 1/ чувство на отхвърленост и алеинация от обществото и 2/ възпрепятстване при постигане на цели. Резултати от анализа на данните на дисертационното изследване показват, че:

- През 2017г. в сравнение с 2002г. в по-голяма степен намалява процентът на участници, деклариращи съгласие с твърденията, които отразяват втория аспект. Намаляване спрямо първия аспект на преживяването на стигматизираност също се регистрира, но е изразено при по-малък процент участници.
- Промяната спрямо първия аспект е най-голяма при жените роми, при които много по-малък процент през 2017г. се чувстват отхвърлени и алиенирани от обществото. Промяната спрямо втория аспект е по-ясно изразена при мъжете. Тези полови диференциации на промяната могат да се обяснят и с разликите в ролевите модели и приоритети за двата пола – общуване, поддържане на емоционалната свързаност между семейните членове при жените и постигане на цели, поддържане на социален статус при мъжете. С други думи, на лице е намаляване на преживяването за стигматизираност и то бива осъзнато през половите роли и приоритети, изхождащи от тях.
- Средата на средното училище се оказва най-силен източник на преживяване за стигматизираност за ромските участници през 2017г. като работната среда е далеч по-малък източник на това, а дори може да се каже, че тя е източник за намаляване на това преживяване за ромските участници.

По отношение нагласите към фатализъм по-важни резултати са: При ромските участници като цяло се повишава през 2017г. процентът на тези с фаталистични нагласи. Най-големи са промените в тази посока при ромските мъже, при ромските участници с ниски нива на образование (включително без образование) и при тези, които нямат досегашен трудов опит. Сравнявайки тези резултати с резултатите от групата въпроси за преживяване на стигматизираност се вижда, че при под-групата на ромските участници с основно образование през 2017г. се засичат едни от най-високите проценти на участници, които смятат, че са негативно възприемани и третирани от представители на мнозинството и съответно при тях намалява и увереността в собствените възможности да влияят върху събитията в живота си. Наличието на средно образование и на досегашен трудов опит са характеристики, които описват тези участници от ромската извадка през 2017г., които споделят висока увереност в собствените сили и възможности за реализиране на целите си; които декларират, че знаят, какво да направят, за да осъществят плановете си, че имат свободата да променят плановете си за живота и могат да отстояват интересите си. През 2017г. по-голяма увереност в собствените сили и независимост от външни фактори като късмет и съдба демонстрират жените сред ромските участници и имащите средно образование. Именно при жените, ако се направи паралел с резултатите от групата въпроси за преживяване на стигматизираност, се регистрираха по-малко проценти на участници, които имат усещане, че са разглеждани по един негативен начин в обществото и че етническият им произход е причина за възпрепятстване при осъществяване на целите им.

При българските участници прави впечатление, че и през двете години на провеждане на изследването почти половината участници смятат, че бъдещето е въпрос на съдба и късмет. Повечето участници без трудов опит и през двете години в по-голям процент подкрепят тази нагласа. През 2017г. с около 24% намалява процентът на мъжете и с 40% процентът на нямашите трудов опит сред българските участници, които смятат, че изпълнението на целите зависи от техните сили. И още една промяна привлича вниманието при българските участници, а именно: при тези, които нямат досегашен трудов опит, се увеличава процентът на тези, които демонстрират по-голяма увереност, че знаят какво да направят, за да изпълнят жизнените си планове. При българските участници без трудов опит през 2017г., както и до известна степен и при под-групата на българските мъже се наблюдава повишаване на фаталистичните нагласи, повишаване на значението и преживяването на положителни емоции от принадлежността към българите като група, както и едно „затваряне“ в сферата на семейството като източник на подкрепа и повишаване на значението на родителите като авторитет при взимане на решения за личния живот.

Резултатите от дисертационното изследване са описани подробно в пета и шеста част на дисертационния текст.

Използваните понятия за описание на ромската общност варират през годините като отразяват предимно политическия контекст. В изследванията и описанията се срещат термини като общност, гето, малцинство. Какво обозначава използването на понятието гето и какво ще бъде разбирано под „гето“ в настоящия дисертационен труд?

В социалните науки терминът „гето“ се използва традиционно в три области: в историографията на еврейската диаспора (от периода на ранното Ново време в Европа и в периода на фашизма), в социологическите изследвания на историята на афро-американците в мегаполисите на 20 век и в антропологията на онези групи в Африка и Източна Азия, които биват изключени от дадено общество въз основа на етническата им принадлежност. „Гето“ в тези случаи описва отделен градски квартал, или мрежа от специфични за дадена група институции, или конкретна културна и когнитивна констелация (определени ценности, начини на мислене, манталитет), свързани със социалната изолация на стигматизирана група и системното ограничаване на нейното жизнено пространство и житейски шансове на членовете ѝ (Wacquant, 2006, p. 128). Четирите базисни характеристики на гетото са стигма, принуда, пространствено ограничение и изградени вътрешни институции (Wacquant, 2004). „Гетото е социална организация, която използва пространството за две противоречащи си цели: от една страна извличане на максимална материалната печалба от група хора, изолирани и обозначени като „нечисти“, и от друга страна минимизиране на близкия контакт с членове на тази група, за да се избегне заплахата от приписаните им разлагане и замърсяване“ (Wacquant, 2004, p. 137). Тези два принципа – експлоатация и остракизация – се наблюдават във всички форми на гетоизация на различни групи хора, независимо от историческото време, географското пространство и културата на даденото общество. Тези два принципа, както и строго охраняваните граници на гетото, са причина за изграждане вътре в гетото на един паралелен свят. Гетото е „машина за продуциране на колективна идентичност“ (Wacquant, 2004, p. 143). От една страна гетото изостря разликите между доминиращата и доминираната група, така че моделите на поведение и мислене на живеещите в гетото започват да изглеждат на не-живеещите в него като особени, екзотични, дори абнормални, което от своя страна подхранва съществуващите предразсъдъци (Sennett, 1994, p. 244; Wilson, 1987, p. 7-8 in Wacquant, 2004). От друга страна, гетото претопява различията на своите членове, като по този начин подкрепя груповата и индивидуалната гордост дори и при условия на силно стигматизиране. Независимо как се дефинира самото понятие гето, то винаги описва механизми на контрол и затваряне, на изолация и насилие.

По какво се отличават общността, гетото и формите на нова градска маргиналност?

Общностите споделят някои общи характеристики с гетото и също така имат своите разлики. Общността според Вакан има три основни характеристики, а именно споделена територия и идентичност, хоризонтални социални връзки и общи интереси (Wacquant, 2016). Но при общностите липсва необходимото условие за гето, а именно външната принуда и изолация. За да се определи една група като общност, властовите отношения с другите групи не са водеща характеристика. Те са водещи, когато общността бива определена като малцинство. Когато едно малцинство бива подложено на експлоатация и остракизация чрез насилствено принудително затваряне и изолация в територия, чиито ригидни граници се поддържат и от двете страни като такива, малцинството се гетоизира, превръща се в (комунално) гето.

Според Вакан разширената маргиналност (advanced marginality) е пространствено концентриране на маргиналността в „прокажени райони“ (leprous badlands) (Wacquant, 2008b, p. 237), които са места на нарастващо насилие, самоунищожение и класово разслояване. Комуналното гето в САЩ се трансформира в хипергето: пространство, от което работните места, средната класа и държавната подкрепа се оттеглят, оставяйки след себе си една разрушена и изолирана общност (ако изобщо може да се припознае като общност), доминирана от "култура на терор", подхранвана от наркотици и изостряна чрез политика на "изоставяне от страна на държавата и наказателно ограничаване" (Wacquant, 2008b, p. 91), намалява преживяването за защитеност и подкрепа, средата не е безопасна, изпълнена с колективен смисъл (Вакан, 2010). Друга форма на разширената маргиналност е т.нар. „анти-гето“ на парижките работнически предградия: те заемат много по-малко площ и наброяват значително по-малко жители; не са оградени и затворени териториални единици, винаги остават във връзка с останалите части на града – отношенчески и инфраструктурно (Wacquant, 2008b).

Изхождайки от структурата, по която Вакан прави сравнителен анализ между тези форми на градска маргиналност, във втората част на дисертационния труд описвам състоянието на кв. „Факултета“ в гр. София през 2002г. и 2017г. Макар и възникването на този квартал да е различен от създаването на афро-американските гета, то той се отличава като територия на бедност още от самото си създаване (Пашова, 2008). През годините носи белезите както на работнически квартал, така и на комунално гето – концентрира в себе си представители на различни суб-групи на ромската общност, които по-скоро предпочитат да живеят компактно, отколкото насилствено да са населени там от държавата. Това насилствено настаняване се случва по-скоро през последните 20 години, когато бедни семейства от други софийски територии, населени с роми (напр. от „Татарли“ и „Баталова воденица“) се настаняват в част от квартала (Виентамските общежития). През последните 30 години също така държавата напуска квартала като към момента в него тя присъства чрез полицейски участък и основно училище. Основната социална, здравна и понякога образователна грижа се поема от не-правителствени организации – ромски, български и международни. Част от младите роми от заможни семейства поради пренаселеността на квартала, лошите битови и инфраструктурни условия и увеличаващата се вътрешна престъпност предпочитат да напуснат квартала и да живеят извън (макар и в близост до) него. Направеното сравнение между 2002г. и 2017г. на базата на включено наблюдение показва, че някои процеси в този период могат да се интерпретират през процесите на хипергетоизация, а други говорят за развитие на части от квартала чрез местна предприемаческа дейност. Тези процеси на вътрешна трансформация на общността имат нужда от последващи задълбочени изследвания.

Цели

Цел на дисертационното изследване е да се проследи, как ромски младежи от кв. „Факултета“ и български младежи от гр. София изграждат своите планове за живота; как различните културни и социално-икономически контексти, в които израстват и се социализират младите членове на две различни етнически групи, на мнозинство и малцинство, на живеещи в европейска столица и в стигматизирана нейна териториална

част повлияват техните жизненни перспективи. Изследването е проведено в началото на първото (2002г.) и края на второто (2017г.) десетилетие на 21 век – период на бързи социални и политически трансформации в България и света. Изследването цели да се проучат и опишат как разликите и сходствата в житейското целеполагане при двете групи респонденти се променят в този 15 годишен период.

Изследването на промените в първите две десетилетия на 21 век при ромските и българските младежи по отношение на техния междугрупов и вътрегрупов опит (положителен и отрицателен) биха могли в един по-общ мащаб да дадат основа за проследяване на трансформациите в градския контекст на столицата. Базирайки се на представените в теоретичната част промени в териториалните материализации на бедността, резултати от изследването могат да се съотнесат и да опишат сходства и особености на квартал „Факултета“ по отношение на новите форми на градска маргиналност, характерна за големите градове на САЩ и Западна Европа.

Постановка на изследването

Дисертационното изследване се базира на количествени въпросници, адаптирани и/или конструирани с цел измерване на основните явления, обект на настоящия дисертационен труд: преживяване за стигматизираност, жизненни перспективи, групова принадлежност, фатализъм, положителен и негативен опит от междугрупови взаимоотношения, категории на стереотипно възприятие.

Набирането на данните в настоящето изследване се провежда в период от 15 години - през 2002 и 2017 година. Използван е един и същ въпросник, а процедурите за набиране на данни са идентични.

Респондентите са младежи от ромски и български произход на възраст 14-25 години от град София. През 2002г. изследваните лица са общо 311 души, а през 2017г. – 202 души. Разпределението по етнически произход и пол е приблизително по равно и за двата етапа на изследването.

Формирането на извадките налага следните ограничения върху анализа на резултатите от изследването:

- Изследването се базира на малък брой представители на изследваните две поколения, т.е. извадките не са представителни за ромската и българската общност като цяло. Първата извадка обхваща 156 представители на ромската общност и 153 представители на българската, а втората – 100 представители на ромската и 100 представители на българската общност.
- Участниците от ромската общност в изследването са младежи, които живеят само в столичния квартал „Факултета“. Сама по себе си тази ромска общност (живееща на територията на кв. „Факултета“) е хетерогенна по своя състав и също така се различава от ромските общности в другите столични квартали, в които има компактно ромско население (като кв. „Христо Ботев“, „Татарли“, кв. „Филиповци“ и т.н.). С други думи, резултатите биха могли да опишат

регистрирана промяна сред младежите само в тази конкретна общност, живееща в кв. „Факултета“.

- На трето място, изследването носи ограниченията на едно количествено изследване. То показва картината към дадения момент относно колко представени са сред младежите дадени поведения, нагласи и начин на мислене и възприемане на явления като дискриминация, преживяване за стигматизираност, чувство за групова принадлежност, важни перспективи за личното бъдеще, етнически ценности и традиции. Анализирайки получените резултати през призмата на теоретичните рамки, изложени в първата част на дисертационния труд, могат да се формулират хипотези за причините на регистрираната промяна.

Изследването на настоящия дисертационен труд е базирано върху методи за набиране, обработка и анализ на количествени данни. Използван е количествен въпросник, състоящ се от следните групи въпроси (описани са подробно в четвъртата част на дисертационния текст и в Приложение 3):

Преживяване за стигматизираност

За измерването на индивидуалното преживяване на стигматизираност е използвана скала (Stigmatization Scale), разработена и валидизирана за американски условия от Ричард Харви (Harvey, R. 2001). За целите на настоящото изследване е направен прав (от английски на български език) и обратен (от български на английски език) превод с цел да се уточнят речевите формулировки и смисловата интерпретация на твърденията.

Тази група твърдения се разглежда само за участниците от ромска общност, тъй като за участниците българи няма контекст на етническа дискриминация.

Жизнени перспективи

Групата твърдения е разработена въз основа на операционализиране на данни от качествено изследване на жизнените перспективи на представители на ромска общност. Въпросите включват както избор на жизнени цели, така и степен на тяхното значение за изследваното лице. Групата въпроси е разделена на две под-групи въпроси, които отразяват:

- Планове за бъдещето (близките 5 години) на участниците в изследването.
- Общностни ценности и тяхното отражение върху индивидуалните планове за живота.

Фатализъм

Тази група твърдения е разработена въз основа на данните от описаното във втората част качествено изследване на жизнените перспективи на представители на ромска общност (Антонова, 2011). Съдържанието на твърденията отразява, доколкото участниците смятат, че постигането на целите им зависи от тях самите или от външни сили, които до известна степен са предопределени.

Преживяване на положителни/отрицателни емоции, свързани с груповата принадлежност

Групата твърдения, насочени към преживяването на груповата принадлежност на участниците в изследването, обединява твърдения от два инструмента за измерване на груповата принадлежност като аспект на идентичността. Първият инструмент е въпросник за измерване на стратегии за управление на идентичността, разработен от Мъмендей и колектив (Mummendey & со., 1999a, 1999b). Въпросникът се състои от 19 скали. В настоящото изследване са използвани твърдения от скалата за степента на групово идентифициране. Вторият инструмент е разработен от Робъртс, Фини и колектив (Roberts & со., 1999).

Въз основа на тези два инструмента е съставена групата въпроси от настоящото изследване. Групата се състои от 6 твърдения, всяко от които има два варианта – за роми и за българи. Твърденията са групирани в три под-групи: когнитивен аспект, преживявани положителни и преживявани отрицателни емоции, свързани с груповата (етническа/национална)¹ принадлежност.

За измерване на отговорите на изследваните лица по описаните четири групи въпроси (Преживяване за стигматизираност, Преживяване на положителни/отрицателни емоции, свързани с груповата принадлежност, Жизнени перспективи и Фатализъм) е използвана 5-степенна Ликертова скала, където 1 отразява „Изцяло характерно за мен“, а 5 отразява „Изобщо не е характерно за мен“. Участниците са помолени да съотнесат всяко твърдение към своя собствен опит и преживявания, без да се дават подробни насоки за целта на въпросника.

Поради относително малкия брой участници в изследването, петте възможности за отговор на всяко твърдение са окрупнени до три:

- Отговорите „Изцяло характерно за мен“ и „80% характерно за мен“ са обединени във „Вярно“;
- Отговорът „60% характерно за мен“ е отразен като „Колебая се“;
- Отговорите „80% не е характерно за мен“ и „Изобщо не е характерно за мен“ са обединени в „Невярно“.

Въпросник за изследване на позитивен и негативен опит при контакт с представители на собствения и другия (български и ромски) етнос

Дишкер и Куумен (Dijker & Koomen, 1996) създават инструмент за изследване на междуетническите отношения и на това как лицата оценяват честотата, с която са изпитали различни емоции и нагласи за действие по отношение на представители на друг етнос. Въпросникът се състои от 2 под-групи въпроси (изведени от авторите на въпросника чрез факторен анализ), които описват натрупания личен опит на респондентите съответно като позитивен и негативен емоционален опит и поведенчески прояви. В дисертационното изследване въпросникът се използва за оценка на личния

¹ За българските респонденти е спорен въпросът, как те възприемат груповата си принадлежност - като етническа или като национална. За ромските участници груповата принадлежност се възприема единствено като етническа.

позитивен и негативен опит спрямо собствената група и спрямо другата група, включена в изследването.

За оценка на индивидуалния опит всеки участник попълва въпросника, като използва 5 степенна Ликертова скала:

1. Изцяло се отнася за мен – да, винаги
2. До голяма степен се отнася за мен – да, много често
3. В много малка степен се отнася за мен – да, рядко
4. До голяма степен **не** се отнася за мен – не, много рядко
5. Изобщо не се отнася за мен – не, никога

Въпросник за етнически стереотипи (по метода Кац-Брейли)

В настоящето дисертационно изследване се използва списък с 12 характеристики (Георгиев, Томова, Грекова, Кънев, 1993) плюс 7 допълнителни, изведени от определения, дадени от ромски респонденти в описаните в теоретичната част на дисертационния труд качествени изследвания.

Въпросниците имат вариант за българи и роми, които отразяват етническия произход според изискванията на групите въпроси и особеностите на демографските данни.

Резултатите от групата въпроси „Преживяване на положителни/отрицателни емоции, свързани с груповата принадлежност“ и въпросника за етнически стереотипи са включени частично в анализа на резултатите, а обобщени са представени в Приложение 1 и 2.

Статистически инструментариум

За статистическа обработка на данните е използвана статистическа програма IBM SPSS Statistics 21 и IBM SPSS 23.

Текстът обобщава резултати по направени едномерен и двумерен анализ чрез кростабулации и по метода custom tables между всеки въпрос от групите въпроси „Преживяване за стигматизираност“, „Положителен/негативен вътре- и междугрупов опит“ „Жизнени перспективи“ в двете си части „Етнически ценности“ и „Бъдеще“ и „Фатализъм“ спрямо следните демографски характеристики: етнос, пол, образование и наличие на трудов опит. Сравняват се стойностите в двете години на изследване, а именно 2002г. и 2017г. Поради малкия брой участници не са използвани методи за статистическа значимост.

Обобщение на резултатите

Първата основна хипотеза на дисертационния труд, предполага, че принадлежността към българския или ромския етнос на участниците в изследването (т.е. към малцинство и мнозинство) води и през двете години на изследването до различия както в конкретните цели, които младежите поставят за живота си, така и в явленията, които имат отражение

върху формирането на тези житейски перспективи (а именно ценности, фатализъм, положителен и негативен вътре- и междугрупов опит).

През 2017г., както и през 2002г., ромските и българските респонденти имат различни краткосрочни приоритети. За младежите от кв. „Факултета“ заминаването за чужбина и намирането на (доходна) работа са неизменно най-важните цели за следващите 5 години. Единствено при завършилите средно образование през 2017г. се появява различна приоритетна цел – постигане на самостоятелност и напускане територията на квартала. За над половината български участници през двете години на изследването завършване на висше образование е водеща краткосрочна цел, както и намиране на работа, а през 2017г. постигането на самостоятелност. Т.е. принадлежността към различен етнос се свързва с различни приоритетни житейски цели, а средното образование доближава плановете на ромските и българските младежи.

По отношение влиянието на традиционните ценности върху планирането на жизнените събития и цели, макар и изведени на базата на относително малък брой участници резултатите от дисертационното изследване показваха, че през 2017г. се наблюдава приближаване на процентите български и ромски младежи, които са конформни с и утвърждават значимостта на тези ценности при взимане на решения и формиране на жизнения си път. Въпреки това приближаване обаче, много по-голям процент от младежите, родени, израснали и живеещи в кв. „Факултета“, нямат усещане, че планирането и реализирането на желаните цели в живота зависи от тях самите, а от надчовешки сили като съдба, късмет. Тази разлика води до предположението, че не толкова етническата принадлежност оказва влияние върху построяването на плановете за живота, колкото принадлежността към малцинство, особено към гетоизирано, насилствено остракизирано малцинство. Тази принадлежност определя различието между представителите на мнозинствена и малцинствена група в мисленето и светоусещането, които са определящи за това, как младият човек оценява възможността да има активна роля в постигането на целите си в бъдещия си живот. Насилственото налагане на един мироглед на подчиненост, оскъдицата на ресурси (и материални, и емоционални – приетост и подкрепа, и като възможности за развитие и бъдеще) маргинализират и отчуждават хората от самите тях, от тяхното бъдеще, от шансовете за реализация. Не генетичното различие, а социалното и властово неравенство обуславя различните възможности за успех и нагласата, доколко даден индивид вярва, че има право да целеполага определени неща, да вярва, че има право и контрол да постигне желаното и произходът му да не е пречка в този път.

Дори споделянето на едни и същи ценности при българските и ромските младежи не успява да повиши междугруповото гласуване на доверие и преживяването на положителен опит от това взаимодействие. Една възможна причина за това може да се открие в под-групите, при които по-голям процент участници от двата етноса зачитат традиционните ценности. През 2017г. при българите това са мъжете и нямащите трудов опит, а при ромите – мъжете и нямащите образование. От една страна на мъжете в традиционната култура се отрежда по-висок статус във властово отношение и оспорването на тези норми ги поставя пред предизвикателството, как да задържат или да

намерят ново основание за запазване на статуса и авторитета си. От друга, и при нямащите образование, и при нямащите досегашен трудов опит липсва определен житейски опит от две изключително значими среди за социализация и съответно за разширяване на възможностите за реализация – трудовата или образователната. И ако при българските респонденти липсата на трудов опит може да се разглежда като нормална за този възрастов диапазон (14-25 години), тъй като получаването на по-висока степен на образование е приоритет, то за ромските липсата на каквато и да е степен на образование в тази възраст вече е предпоставка за социално-икономическа маргинализация както в голямото общество, така и в ромската общност. Възходът на традиционните ценности, стремежът към ясни правила на власт може да се разгледа и като отговор на повишената несигурност и от тук тревожност у тези, които са в дефицит на определена предпоставка за по-добра социализация – образование, трудов опит. Те разменят свободата да решават самостоятелно за сигурността на зависимостта от това, друг да определя настоящето, отношенията и бъдещето им (Ападурай, 2017).

Тези под-групи – нямащите трудов опит сред българските участници и неходилите на училище ромски младежи – показват сходство и при други от изследваните явления: и при двете под-групи през 2017г. се повишава делът на вярващите в определящото влияние на съдбата и късмета при реализиране на плановете за бъдещето. Но докато при мъжете и нямащите трудов опит сред българите се повишават и изпитващите силни положителни чувства от груповата си принадлежността (към българите), и споделящите положителен вътрегрупов опит, то при нямащите образование участници от кв. „Факултета“ положителните преживявания от груповата им принадлежност, от вътре-и междугруповия опит намаляват.

Втората основна хипотеза предполага, че образованието (разбирано и като различна от общностната и семейната среда, предпоставяща еманципиране на младежите като отделна социо-биологична група, и като механизъм на националната държава за хомогенизация и за различна от общностната социализация чрез предоставяне на различни възможности за планиране на бъдещето) е явление, което внася различие в планирането на бъдещето сред участниците от кв. „Факултета“. Резултатите от дисертационното изследване показваха, че степените на завършено образование формират под-групи сред младежите от кв. „Факултета“, които се различават в планирането на бъдещето си.

Придържането към традиционните ценности като определящи най-значимите събития в живота и взимането на решения за тях, намаляването на изпитващите положителни емоции от груповата си принадлежност, на споделящите както позитивни, така и отрицателни преживявания от взаимодействията си с роми и българи са много по-често споделяни от ромските участници без образование през 2017г. При под-групата на ромските участници с основно образование през 2017г. се засичат едни от най-високите проценти на участници, които смятат, че са негативно възприемани и третирани от представители на мнозинството и съответно при тях в значителен процент се увеличават споделящите фаталистични нагласи, когато става въпрос за постигане на плановете за бъдещето. При тези две под-групи се открива и свързаност между бедност, липса на

образование и аномия. Сред младите роми от кв. „Факултета“, за които най-важно е да си намерят (каквато и да е) работа през 2017г., спада делът на преживявалите както отрицателен, така и положителен опит и с роми, и с българи. Това е приоритет предимно при младежите без образование и при училите до 8-ми клас. Т.е. при ромските участници с по-ниско образование аномията, фатализма, усещането за несвързаност и отчужденост (и спрямо собствената общност, и сред по-голямото общество), липсата на избор и контрол върху това, какъв източник на доход ще имат и кога, се задълбочават през 2017г. и като че ли „вървят ръка за ръка“.

За разлика от тях имащите средно образование младежи от кв. „Факултета“ в най-голям процент през 2017г. показват увереност в независимостта си от външни фактори като късмет и съдба, както и оспорват властта на традиционните норми върху планирането на жизнената си траектория и взимането на решения, свързани с личното благополучие. Средното образование сякаш „изважда“ ромските младежи от рамките на едно инфантилно мислене, че безлична сила определя и пречи на техните цели и поражда в тях мислене за това, че изпълнението на тези цели е процес на учене, адаптиране и общуване с голямото общество. Поставя ги в един по-скоро нов контекст на себедоказване и общуване с околните; контекст, в който ролевите и поведенчески модели на общността не водят до успешност и вписване. Това е контекст на дисциплинирано постигане на знание и базирана на него обективна, равнопоставена конкуренция с останалите. Контекст, който открива много по-голям набор от възможности за развитие и именно тази непознатост и новост би могла да е причина и за по-голямото съмнение в ролята на собствените сили при постигане на плановете за живота. Но ромските младежи, посветили време да завършат средно образование, са различни и в самата си общност в кв. „Факултета“. Тази различност и сред най-близките е друга възможна причина за увеличаването сред тях на тези, които са по-сензитивни към различието и затрудняването на взаимодействието с другите именно поради различността.

Също така, през 2017г. сред завършилите средно образование младежи от кв. „Факултета“ се увеличават и изпитващите положителни чувства от етническата си принадлежност и оспорващите зависимостта си от традиционните ценности и норми при взимане на важни решения за личния живот. Но оспорването на нормите не води до често конфликуване – през 2017г. училите до 12-ти клас ромски респонденти споделят в по-голям процент, че имат положителен опит от контакта си с българите. Поведението на оспорващите традиционните норми и при българските, и при ромските участници през 2017г. е по-скоро просоциално и насочено към отношения на доверие, възхищение и загриженост към „чужди и свои“.

През 2017г. завършилите средно образование младежи от кв. „Факултета“ приоритизират различни за цялото изследване цели – постигане на самостоятелност, напускане на физическата територия на квартала и може би психичната на общността. Те в по-малка степен през 2017г. виждат и изпълнението на плановете си в България. Тези резултати описват процес на постепенно оттегляне на образовани млади роми от квартала. Правейки паралел с процесите на хипергетоизация (Wasquant, 2008b), може да се предположи, че въпреки наблюдавания през 2017г. икономически подем в определени части на кв. „Факултета“, една част от младежите с по-високо образование (и доход) ще

напускат тази територия, а поради стигматизирането и дискриминацията в България ще потърсят реализация извън страната. Някои територии на кв. „Факултета“ ще продължават да концентрират бедност (по-бедни роми, мигранти), които да граничат с подобни територии, обособяващи се в близките райони. Хипергетото е двойно сегрегирано по критериите раса и класа, но без протективната функция на самоорганизиращата общност. Затова дали тези територии биха се превърнали в хипергето, зависи от това, как и в каква степен ще се окаже подкрепа на намиращите в тях приют изпадащи от обществото хора.

Тези резултати поставят и един друг въпрос: напускат ли гетото – териториално и психично – младите хора всъщност не го ли носят „втъкано“ в структурата на личността си чрез интернализирането на стигмата, чрез само-изолацията, само-дискриминацията, само-маргинализацията?

Ромските младежи, които завършват или са завършили средно образование, са посещавали училище извън квартала и общността. Т.е. те по-често са взаимодействали с българи – по пътя, в училище, в междучасията, в други форми на обществен живот и неформални контакти. Външните изисквания към институциите в България включват и не-дискриминативно отношение към различаващите се по етнос. Външните, видимите, по-„грубите“ форми на дискриминация сякаш се преодоляват (децата в училищните списъци не се делят по етнически признак; етническият произход не би трябвало да е причина за незаписване в определени училища; вербалните обиди се санкционират и пр.). Но един по-невидим, но също толкова болезнен и травмиращ израз на тази дискриминация настойчиво присъства и определя тона и нюансите на езика, разпада ежедневиите отношения и взаимодействия – мълчаливо или не ромските младежи биват маргинализирани дори сред връстниците си училище. Различието се изолира чрез струпване на ромските ученици в една паралелка, ромските деца и младежи се избягват и не включват в приятелските мрежи. Често самите ромски младежи премълчават местоживеенето си, произхода си, за да бъдат приети в неформалния кръг на своите съученици; често учителите поставят една (не винаги) невербализирана стигма чрез по-малките очакванията към ромските младежи. Така и самите ромски ученици интернализират това отношение и започват да вярват, че толкова могат само защото са роми. Те се самостигматизират и съответно само-изолират и от възможности за общуване тук-и-сега, и от бъдеще, от възможности и ниши за развитие и себerealизация. Този фин, често невербализиран, но ежедневен нюанс на дискриминацията е също толкова разрушителен за настоящето и бъдещето на ромските младежи, тъй като ги поставя в маргинална позиция спрямо останалите младежи, вмениява причините за това в самите тях и то чрез обстоятелство, което не подлежи на промяна и не зависи нито от тях, нито от тези, които налагат маргинализацията, които упражняват насилието. Това освобождава и двете страни от необходимостта да положат усилия за опознаване на другия, на различното и за промяна на личния светоглед, дава им възможност да проектират собствените си непълноценности и страхове върху другите и съответно да поддържат нормите и властовите отношения непроменяеми въпреки повърхностната имитация на загриженост, включване и толерантност.

Приноси на дисертационното изследване

1. Анализът на резултатите от теренните изследвания очертава характеристиките на подгрупи сред младежите българи и роми, които споделят нагласи за връщане към патриархални ценности, вместо за предполагаемо ориентиране към космополитизъм. Резултатите, макар и базирани на ограничени брой участници, дават картина за това, как младите хора се справят с конфликта на изискванията/очакванията на възрастта (14-25 години) да имат избор, да се самоопределят, да взимат самостоятелни решения и в същото време това да се случва в култура на неопатернализъм, зависимост и патриархалност.
2. През данните от наблюдението и количествените изследвания на младежите от ромската общност в кв. „Факултета“ се проследяват промените на общността в квартала. Преосмисля се дискурсът, който във всекидневната си (медийна, не-научна) употреба упражнява символно насилие върху жителите, поставяйки стигма, базирана както на расови, така и на териториални маркери.
3. Анализът на резултатите от теренните изследвания изявява вътрешната хетерогенност на т.нар. ромска общност дори само в един ромски квартал, както и хетерогенността по отношение на промените в отделните части на този квартал. Анализът очертава насоки за използване на различни подходи при провеждане на политиките за интегриране на ромите в България.
4. За целите на дисертационното изследване е разработен структуриран въпросник (за измерване на нагласите към фатализъм и традиционните ценности) за набиране на количествени данни, базиран на операционализирани от интервюта с ромски младежи данни. Така инструментът е съобразен със спецификата на мисленето и езика на ромските младежи от изследваната общност и би могъл да се използва – след апробиране – и при изследвания на младежи от ромски произход в други квартали.

Цитирана литература в автореферата

- Антонова, Р. (2002) Законите на гетото. *Психологични изследвания*, 5(2), с. 99-114.
- Антонова, Р. (2011) Жизнени перспективи при представители от ромски произход. *Клинична и консултативна психология*, 3 (9), с.25-33.
- Ападурай, А. (2017) Умората от демокрацията. В: *Големият регрес: Международен дебат за духовната ситуация на времето*. Съст. Хайнрих Гайзелбергер. КК София ISBN 978 954 587 207 5, с. 17-35.
- Вакан, Л. (2004) Затворите на нищетата. *Изд. Лик, София*.
- Вакан, Л. (2010) Городская маргинальность грядущего тысячелетия. *Неприкосновенный запас*, (2), 70.
- Гелнър, Ъ. (1999) *Нации и национализъм*. УИ „Св. Климент Охридски“. София
- Георгиев, Ж., Томова, И., Грекова, М., Кънев, К. (1992) *Етнокултурната ситуация в България*. Архив на МЦПМКВ.
- Грекова, М. (2019) *Какво е сбъркано с политиките за „интеграция на ромите в България? “. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.*
- Митев, П-Е. (2016) *Българите: социологически погледи*. И „Изток-Запад“. София.
- Митев, П-Е., Попиванов, Б., Ковачева, С., Симеонов, П. (2019) *Българската младеж: 2018/2019*. Фондация „Фридрих Еберт“, София. ISBN: 978-954-2979-46-3. Достъпно на: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15287.pdf>
- Пашова, А. (2008) Ромите в София като жители–кореняци/върху автобиографични спомени. *Балканистичен Форум*, (1-2), 224-239.
- Селени, И. (2013) *Бедност и социална структура на преходните общества. Първото десетилетие на посткомунизма*. Пловдив: ПК „Жанет 45“. ISBN 978-954-92776-9-2
- Селени, И. (2019) *От държавен социализъм към посткомунистически капитализъм: критически поглед*. София: Изд. „Изток-Запад“. ISBN 978-619-01-0502-2
- Томова, И. (1995) *Циганите в преходния период*. София: МЦПМКВ.
- Томова, И., Пампоров, А., & Миленкова, В. (2008) *Социално-икономическото положение на уязвими етнически малцинства в България*. София: Институт по социология при БАН.
- Филипова, А., Ганев, А., Леков, В., Маркова, Г. (2014) Фактори, които помагат на ромските деца да завършат средното образование. В: *"Демографска ситуация и развитие на България"*. Издателство Марин Дринов.
- Dijker, A. J., Koomen, W. (1996) Stereotyping and attitudinal effects under time pressure. *European Journal of Social Psychology*, 26(1), p. 61-74.

- Guillaumin, C. (2002) *Racism, sexism, power and ideology*. Routledge.
- Harvey, R. D. (2001) Individual differences in the phenomenological impact of social stigma. *The Journal of Social Psychology*, 141(2), p. 74-189.
- Ladányi, J., & Szelényi, I. (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, p. 72-94.
- Mummendey, A., Klink, A., Mielke, R., Wenzel, M., & Blanz, M. (1999a) Socio-structural characteristics of intergroup relations and identity management strategies: Results from a field study in East Germany. *European Journal of Social Psychology*, 29(2-3), p. 259-285.
- Mummendey, A., Kessler, T., Klink, A., & Mielke, R. (1999b). Strategies to cope with negative social identity: Predictions by social identity theory and relative deprivation theory. *Journal of personality and social psychology*, 76(2), p. 229.
- Roberts, R. E., Phinney, J. S., Masse, L. C., Chen, Y. R., Roberts, C. R., & Romero, A. (1999) The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. *The Journal of Early Adolescence*, 19(3), p. 301-322.
- Sarbin, T. R., & Allen, V. L. (1968) Increasing participation in a natural group setting: A preliminary report. *The Psychological Record*, 18(1), p. 1-7.
- Wacquant, L. J. (1996) The rise of advanced marginality: notes on its nature and implications. *Acta sociologica*, 39(2), p. 121-139.
- Wacquant, L. (2004) Was ist ein Ghetto? Konstruktion eines soziologischen Konzepts. *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 34(134), p. 133-147.
- Wacquant, L. (2006) *Das Janusgesicht des Ghettos und andere Essays* (Vol. 134). Walter de Gruyter.
- Wacquant, L. (2008a) Ghettos and anti-ghettos: an anatomy of the new urban poverty. *Thesis eleven*, 94(1), p. 113-118.
- Wacquant, L. (2008b) *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press, UK.
- Wacquant, L. (2009b) *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*. Duke university Press.
- Wacquant, L. (2016) Revisiting territories of relegation: Class, ethnicity and state in the making of advanced marginality. *Urban Studies*, 53(6), p. 1077-1088.

Списък с публикации по темата на дисертацията²

Антонова, Р. (2002) Законите на гетото. *Психологични изследвания*, 5(2), с. 99-114.

Антонова, Р. (2011) Жизнени перспективи при представители от ромски произход. *Клинична и консултативна психология*, 3(9), с.25-33.

Антонова, Р. (2019) Влиянието на образованието върху преживяването за стигматизираност и жизнените перспективи при младежи от ромска етническа общност. *Социологически проблеми*, 51(2), с. 609-633.

² И трите публикации са в научни издания, вписани в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране към НЦИД (<https://nrs.nacid.bg/register/search>) както следва:

- Сп. Психологични изследвания - **ID № 299**
- Сп. Клинична и консултативна психология - **ID № 1003**
- Сп. Социологически проблеми - **ID № 1227**
-